

הרב שמריה גרשוני

נוקדים

"עמוקים דברי פי איש"

(משלי יח, ד)

על פירושי העמק דבר ופה קדוש

השוואות בין פירושי התורה שבספר 'העמק דבר' להגאון הנצי"ב זצ"ל
לפירושים שבספר 'פה קדוש' לחותנו הגר"צ מוואלאזין זצ"ל

על פירוש העמק דבר [להלן, העמ"ד] לרבנו הנצי"ב אין צורך להכביר מילים. הראשון מבין אלה שהנצי"ב ראה צורך להדגיש את שילוב פירושו בתוך פירושו שלו, היה חותנו (הראשון) ומורו ורבו, הלא הוא ר' יצחק מוולוז'ין (1780-1849), המוכר בשם ר' איצ'לה [להלן, רי"ץ], כפי שציין במפורש בהקדמתו: "וגם יש פירושים אשר שמעתי מפי חותני הגאון מוהרי"ץ זצ"ל בימי חרפיו". מסתבר שכונתו של הנצי"ב לשיעור יום-יומי של ר' יצחק "בחומש עם רש"י בתוספת ביאוריו שלו"¹. אלא שלמרות מספר השנים הרב שלמד אצל חותנו (כעשרים שנה — 1828-1849), הנצי"ב לא הזכיר במפורש הרבה חידושים ממנו (יפורט להלן בהערה 8). אע"פ כן, ראה הנצי"ב חובה להזכירו במיוחד בהקדמתו. ייתכן שאזכור מיוחד זה נעשה משום שאופן הלימוד של הנצי"ב, נוצר ע"י לימודו אצל חותנו².

1 ר' משה שמואל ודורו, רמ"ש שפירא, קובץ זכרונות מהנ"ל, נ"י תשכ"ד, עמ' 47. ראה גם שם בעמ' 41: "בפי הגאון ר' אליהו חיים [מייזל] היה שגור כי לכן זכה לחכמה ולגדולה יותר מחבריו, מפני ששמע את ה'חומש' של רבו" (ראה עוד שטמפפר, עמ' 62 הערה 8, ובעמ' 69 הערה 44). כך גם תלמיד אחר מתאר את השיעור: "בכל יום ויום ראיתי את הגאון הגדול הקדוש הנאור הנעלה על כל בני דורו מו"ה יצחק זצ"ל מוואלאזין יורה לנו בבקר בבקר הפרשה חומש מפרשת השבוע עפ"י פשוטו של מקרא בממשיך את הלב" (א' קופערניק, 'ובא הכותב השלישי ויכריע ביניהם', 'המליץ' 22.2.1881). במקום אחר מצאנו: "מנהגו של הגאון מוהרי"ץ ז"ל הנ"ל היה ללמוד יום יום אחר תפלת שחרית פרשתא דיומא בחומש, ברבים לפני בני הישיבה, כדי לחנכם גם במילי דאגדתא" (ג' מרגליות, תורת גבריאלי, ירושלים תר"ע, שמות יח כג). שיעור זה של ר' יצחק היה המשכו של השיעור שנתן אביו — ר' חיים מוולוז'ין, כפי שתיאר ר' יצחק עצמו: "זוהי היה דרך הילוכו בקודש מעורו. לא הניח ידו מלהגיד לבני עירו אחר תפילת השחר, פרשה מסדרא דשבוע יום יום" (הקדמה לספר נפש החיים, ירושלים תר"ך, עמ' 8). י"ל מימון ייחס את ייסוד השיעור לגר"א עצמו: "היתה דרכו של הגר"א לחזור בכל שבוע על פרשת השבוע יחד עם כל אלה שלמדו בבית מדרשו" (תולדות הגר"א, י"ל מימון, ירושלים תש"ס, עמ' פא). ב'מעשה רב' מבואר שקרא שמו"ת בכל יום ויום תיכף אחר התפילה מקצת, ומסיים בערב שבת. בספר סערת אליהו מובא תיאור מכת"י של בנו ר' אברהם: "ואח"כ קרא פרשה בתורה שמו"ת וכל מלה ומלה היתה יוצאת כאור בהיר מפיו הקדוש והטהור זלה"ה".

2 על רקע השערותיו הזהירה של אליקים שפירוש 'הביאור' של מנדלסון לא נעלם מעיני הנצי"ב (ג' אליקים, רחובות לצ"ש, עמ' 45), ראוי לציין כאן את העובדה המעניינת כשלעצמה: "ר' יצחק גם נתן את הסכמתו

פירוש 'פה קדוש' לרי"ץ מבוסס על סיכומים של תלמידיו שהודפסו במהדורות שונות. בשנת תר"ן הודפסו בורשה³ על חומשים בראשית ושמות "הני מילי מעליותא דמתאמרי בשמי' דהאי [...] הרב ר' יצחק מוולאזין [...] אשר שמע מפיו הקדוש תלמידו ויושב על שלחנו" (י' קאפעלאוויטץ – עורך), חידושים אלה נקראו 'פה קדוש'⁴. בשנים תשנ"ד-ה יצא 'פה קדוש' מחדש⁵ הכולל את הפירוש הנ"ל בעיבוד מסוים⁶, ואת הפירוש מכתבי יד ומדפוסים אחרים לשאר החומשים, כפי שמפורט בהקדמה למאה' תשנ"ד.

חשוב לציין כי למרות שבמאמר תובאנה השוואות בין שני הפירושים, אין כל קשר בין שני הפירושים מבחינת אופי הפירוש, וניכר שבעוד העמ"ד נכתב כפירוש מקיף ומתודי ונערך ע"י הנצי"ב עצמו, פה קדוש הוא אוסף אקלקטי של פירושים, רובי במשלים המבוסס על סיכומי שיעורים של רי"ץ ששמעו אחדים מתלמידיו, ונערך שנים רבות מאוחר יותר⁷.

כמובן שלא נביא במאמר זה את כל ההשוואות בין שני הפירושים – ולחילופין את כל המקומות שבהם נחלקו העמ"ד ו'פה קדוש' – בגלל ריבויים, ולכן נציין את אלה שבהם ניכרת השפעה גדולה של רי"ץ על הנצי"ב הן מהסגנון הלשוני של הדברים (ביטויים זהים או דומים) והן מתוכנם הייחודי של הדברים. כמובן שמשתי אפשרויות אלה השמטנו את

להדפסת הביאור של מנדלסון בהוצאת בן יעקב ולונזון" (ש' ביאלובלוצקי, יהדות ליטא ח"א, נ' גורן ועוד – עורכים, ת"א 1959, עמ' 191).

3 ראויה לציין בהקשר זה היא העובדה המופלאה שהנצי"ב אינו נמנה בין המסכימים על 'מילי דאבות' (וילנא תרמ"ח) ו'פה קדוש' (ורשה תר"ן), זאת למרות שלכאורה הנצי"ב היה צריך להיות הכתובת הטבעית לנתינת הסכמה על ספרים אלו שאוצרים בתוכם את תורתו של חותנו הרי"ץ. יש לציין כי באשר ל'מילי דאבות' הפליאה כפולה ומכופלת, שכן אחד משבעת (!) המסכימים על הספר הוא ר' רפאל שפירא חתנו של הנצי"ב שהיה באותה עת רבה של בוכרובסק, מה שכמובן מגדיל את התמיהה – מדוע המו"ל פנה אל חתן נכדתו של הרי"ץ ולא אל חתנו?

4 לימים בהוצאת 'העמק דבר' ע"י ועד הישיבות (ירושלים תשל"ה), נוספו על חומשים בראשית ושמות כנספח מהדורת צילום של הנ"ל לאחר עמוד שער שנכתב בו "חידושים על התורה מחותנו הגאון רבי יצחק זצ"ל מוולאזין" כולל ציון שם העורך הנ"ל.

5 ירושלים תשנ"ד, י' וא' שפירא – עורכים. ירושלים התשנ"ה, ד' אליאך – עורך.

6 לפחות במאה' תשנ"ה, כפי שכתב העורך בעמ' ח': "הורנו מרנן הגאונים [...] כי מן הדין הוא לשפר את לשון ה'פה קדוש', לבל יהיה 'כבוד פה', ולתקן המעקשים [...] ואל נוציא דבר שאינו מוגה ומתוקן מתחת ידינו". ראה עוד שם עמ' ט'. במאה' תשנ"ד העיבוד היה מינורי, וכפי שצוין בהקדמה: "לא שלחנו יד להוסיף לגרוע ולשנות בגופן של דברים, מלבד תקוני לשון במקום שניכר כי נפל שיבוש בכתיבה או בהעתקה".

7 על רקע דברים אלה כדאי לציין שהנצי"ב הכין עוד בחייו מהדורה חדשה לפירושו שכללה הוספות ותיקונים (ראה מאמרי: על כתיבת 'העמק דבר' ועל פירוש 'חסידיך', המעין 202, שעלבים התשע"ב, עמ' 50-56), וכפי שכתב ר' ש"י זיין: "בשעה שכל תלמיד החכמים שבדור ישבו ונהנו מהחומש התורני 'העמק דבר', הוסיף הוא, המחבר, לשבת על האבניים. איננו מחבר במובן של שם התואר, אלא במובן של בינוני פועל. כאילו עוד לא ראה הספר אור. ממשיך ומוסיף – לבינה ללבינה ואריח לאריח. הפרוצים של הבנין עדיין בעצם תקפו. הארמון עוד לא על משפטו יושב. זקוק הוא ל"תוספת השפעה"..." (אישים ושיטות, ש"י זיין, ת"א [תשי"ז], עמ' 33).

הפירושים שמקורם, גם בהעמ"ד וגם בפה קדוש, נכתב במפורש או שמקורם ידוע לכל. כך לדוגמא, בהקדמת הנצי"ב להעמ"ד הוא ציין שהתבסס בעיקר על פירושי רש"י, ראב"ע, רמב"ן וספורנו, וממילא מובן כי כל פירוש מהפרשנים הנ"ל המופיע (ללא ייחוס) הן בהעמ"ד והן בפה קדוש אינו יכול להצביע על זיקה בין שני הפירושים. בה במידה כמעט שלא נתייחס לפירושים שהנצי"ב מביא במפורש בשם רי"ף⁸.

מבין פירושים אלו של רי"ף שהבאו במפורש בהעמ"ד, הפירוש היחיד של רי"ף שאליה נתייחס, הוא הפירוש המופיע בהעמ"ד בתחילת פרשת פינחס (במדבר כה יב). הנצי"ב מביא כהסבר לציוויו של הקב"ה את משה להודיע לפנחס על קבלת ברית שלום מהקב"ה, משל מרי"ף המשווה את משה לשר צבא הנכשל קלות בעת צרה, ולולא "איש חיל מתוך ההמון", היה נכשל כל הצבא. "על כן מצוה המלך שיהא אותו השר מוביל את מתנות המלך לאיש החיל, וזהו עונש של השר". משל זה של רי"ף מובא בהרחבה ובתוספת נופך בפה קדוש⁹. השוואה בין המשל בגרעינו – כפי שהוא מובא בהעמ"ד – לפירוש בפה קדוש, יכולה להצביע על הזיקה בין פירושי הנצי"ב לפירושי רי"ף, אך תסייג אותם רק למקומות שבהם הנצי"ב מציין במפורש כי עיקרם של הדברים הוא מרי"ף.

לאמיתו של דבר, למרות מספר האזכורים המצומצם של רי"ף בכתבי הנצי"ב, ישנן מקבילות רבות בין פירושי של הנצי"ב ב'העמק דבר' לבין פירושי של רי"ף ב'פה קדוש' כאשר ברובן המוחלט אין הנצי"ב מזכיר את רי"ף כלל! להלן אציג מספר דוגמאות שניתן להבין מהן כך, אך בראשונה אציג פירוש של הנצי"ב שמחד מיוחס במפורש על ידו לרי"ף, ומאידך הוא מובא פעם נוספת על ידי הנצי"ב ללא ייחוס כלל. המדובר בפירוש על הפסוק: "ההפכי הצור וגם מים חלמיש למעינו מים" (תהילים קיד ח), ובעוד בפירושו על הספרי, ציין הנצי"ב את מקורו של הפירוש: "ועפ"ז פי' חותני הגאון שי"י" (עמק הנצי"ב, ירושלים תשי"ט, עמ' רצז), בפירושו על הגדה של פסח¹⁰ הובא הפירוש ללא מקור כלל. אם נראה במקרה זה אכן בוחן ביחס להבאת פירושי רי"ף בספרי הנצי"ב, נוכל לנסות לזהות מקרים נוספים שבהם מובאים פירושים דומים בפה קדוש ובהעמ"ד, וניתן לשער כי מדובר בפירוש ששמע הנצי"ב מרי"ף, אך לא ייחסו לרי"ף מסיבות שונות.

8 בראשית ל לא, לד כא (במהדורת וולוז'ין בשני מקורות אלה נוספו על התואר: 'חותני הגאון ז"ל'. גם שמו של החותן ותפקידו. הפירוש השני הוזכר גם בפירושו של הנצי"ב על שיר השירים – רינה של תורה ז א בשם: 'חותני הגאון מוהרי"ן זצ"ל'), מז ל (הופיע גם בקיצור במרומי שדה נזיר סה ע"א); במדבר א מב (חידוש זה מובא בשם האר"י), כה יב ובדברים א כב. ראה גם את פירושו בעמק הנצי"ב על הספרי (ירושלים תשי"ט) על במדבר לה יד: "אבל יותר נראה מה ששמעתי מפי חותני הגאון שי"י" ושם עמ' רצז: "ועפ"ז פי' חותני הגאון שי"י", ושם דף י': "ופירש חותני הגאון שי' לחמי לאשי, לאשים שלי" – האם כיוון לכך בפירושו לבמדבר כח ב???, מרומי שדה ברכות לט ע"ב (עמ' 36): "וכן ראיתי מנהג חותני הגאון זצ"ל", בקדמת העמק לשאלות (עמ' 12): "חותני אדמו"ר הגאון פאר ישראל מוהרי"צ זצ"ל".

9 מהד' תשנ"ד עמ' קצ-ח, מהד' תשנ"ה עמ' רנח.

10 אמרי שפר, ירושלים תשע"א, עמ' קפא, וראה שם את הערה 46 של העורך א' קופרמן.

נפתח במספר דוגמאות שהדמיון בין פירושו של הנצי"ב לפירושו של רי"ץ גדול מאוד, ואעפ"כ עדיין קשה להוכיח את הזיקה. בפירוש לבראשית כט ז, לויקרא טז כא, ולבמדבר ח יא קיים דמיון בין העמ"ד לרי"ץ, אלא שבכל המקרים האלה כבר פירש כן חזקוני. הקושי בהוכחת הזיקה תלוי בחוסר הידע שלנו האם הנצי"ב (וגם רי"ץ) נחשף לפירושו של חזקוני. אמנם בתקופתו הפירוש כבר היה מוכר, אך לא ברור אם הגיע לאזור ליטא. החזקוני אכן כלל לא מופיע במפורש בהעמ"ד, אך קיים דמיון רב בין פירושי חזקוני והנצי"ב לבראשית מה יד. אמנם הוא אינו לחלוטין זהה מילולית, וגם נובע מפרשנות טריוויאלית לפסוק. בנוסף לכך, בפירושו לשמות ב י, יצא הנצי"ב נגד פירושו של אברבנאל, כאשר החזקוני פירש בצורה זהה¹¹.

באופן דומה גם בפירוש לויקרא כה לג ולבמדבר יא טו קיים דמיון, אך כבר פירש כן פענח רזא, והנצי"ב ציין במפורש את מקורו: "אח"כ מצאתי זה בספר פענח רזי". כלומר, מצד אחד הנצי"ב לא מייחס את הפירוש לעצמו. מצד שני, ברור שהנצי"ב הגיע לפירוש זה לבדו, ורק אח"כ גילה זאת גם בספר אחר, ואם היה נחשף לכך שהפירוש כבר קיים אצל חמיו, בוודאי היה מציין זאת.

רבי השיח במקרא הם בודדים מאוד. בכתבי 'רבי שיח' אין כוונתי לשיחה שבה יש יותר משני משתתפים. דוגמא לכך היא הדיאלוג בין יוסף לאחיו, שאינו אלא דו שיח, כאשר שני המשתתפים הם יוסף מצד אחד ומצדו השני – האחים כגוש אחד משוחח¹². בפירוש ייחודי לבראשית כא כו מצביעים הנצי"ב ורי"ץ (מהד' תר"ן עמ' 14) על רב שיח בין אברהם, אבימלך ופיכול שר צבאו:

העמ"ד

פה קדוש

ושמעתי לפרש כי

פשוטו, "ויאמר אבימלך לא ידעתי"

"וגם אתה לא הגדת לי" הוא דבר המלך לפיכול, ואחרי כן אמר לפיכול: "גם אתה לא הגדת לי" כתמה עליו 'מדוע לא הגדת לי?'

והשיב פיכול: "וגם אנכי לא שמעתי בלתי היום" ואז השיב לו פיכול: "גם אנכי לא שמעתי בלתי היום"

11 ואכן קופרמן (העמ"ד ויקרא, ירושלים התשע"א, עמ' שעט, הערה 91) כתב: "כך פירש החזקוני. ויתכן שפירושו לא היה לפני רבינו" [=הנצי"ב]. גם בהוספותיו לבראשית מד כ במהד' וולוז'ין חזר הנצי"ב על רעיון דומה של חזקוני לבראשית כב ח. אך עדיין לא ברור האם אכן אפשר להתייחס לחוסר מודעות זו של הנצי"ב, כאל חוסר הכרות שיטתית עם פירוש החזקוני.

12 ראה ש' בר אפרת, העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, ירושלים תשמ"ד, עמ' 116.

אמנם ציינתי לעיל שפירוש זה ייחודי, אך קופרמן (העמ"ד שם, הערה 82) ייחס פירוש זה לספר מעשי ה' ח"ב פרק כ, אך מפליא שהנצי"ב לא נחשף לפירוש זה במפורש עד שהיה צריך לציין 'שמעתי לפרש', שהרי בבראשית מד לד הזכיר במפורש ספר זה. ייתכן שפירוש זה אכן הגיע מרי"ץ, אך הנצי"ב לא שמע ממנו זאת באופן ישיר וגם לא באופן שיהיה מיוחס אליו¹³, ולכן הסתפק בציון הסתמי 'שמעתי לפרש'. קשה לשער שהנצי"ב היה מחמיץ הזדמנות להזכיר את חותנו הנערץ עליו¹⁴.

סוג אחר של שיח, שבעצם כלל אינו שיח אלא ריבוי של מדברים בו זמנית נפוץ יותר, וכבר עמדו על כך חז"ל¹⁵. הנצי"ב ורי"ץ זיהו שיח כזה בבראשית יט ד¹⁶.

עוד פירושים ייחודיים החוזרים הן אצל הנצי"ב והן אצל רי"ץ הם ראיית הסנה הבוער כמשל לעם ישראל (שמות ג ב. פה קדוש תר"ן עמ' 42) או יצירת העגל כדרך לעבודת ה' מכיוון הפרנסה¹⁷. גם הדרישה – הנסמכת במפורש על ספרי דברים טו יח – לביצוע פעולה מעשית כשיש צורך בברכת שמים, חוזרת הן בפירושו של הנצי"ב על ספרי (העמק הנצי"ב שם) והן בדברי רי"ץ¹⁸. גם ההדגשה מתוך פשט הפסוק על איסור ניאוף, גם בהסכמת בעלה של אשת האיש, קיימת בפירושי הנצי"ב (ויקרא כ י) ורי"ץ (מהד' תשנ"ה עמ' קצד, ובמהד' תשנ"ד עמ' קמט), וכן הדגשת הסיבה ליראתו של משה מפני עוג לאחר פלישה לא מכוונת של עם ישראל לכיוון הבשן (במדבר כא לד בהעמ"ד ופה קדוש, מהד' תשנ"ה עמ' רלט, ובמהד' תשנ"ד עמ' קפד). גם הבנת הפסוק "ויחר אף ה' בם וילך" (במדבר יב ט), כאומרת שחרון האף הלך, ולכן לא מתו אהרן ומרים מיד, זהה אצל רי"ץ (מהד' תשנ"ה, עמ' רכח).

13 בפה קדוש על בראשית כב יב (תר"ן, עמ' 14) כתב: "שמעתי מפי דרשן אחד [...] ע"כ דברי הדרשן הנ"ל", אך בספר אמרי בינה (י"ל שיפמאן, ירושלים תרצ"א, עמ' מו) הביא זאת מפי: "ידידי האדון זלאטניק נ"י דבר נחמד בשם ר' יציקיל מוואלאזין ז"ל". כלומר ניתן להסיק מכך שגם פירוש שמואב במפורש בשם רי"ץ אינו בהכרח המקור לפירוש זה (מלבד פירוש המסתמך על פירושי פרשנים "קלאסיים" כרש"י, רמב"ן וכו', כמובן). ראה גם בפירושו לבראשית כט טו (תר"ן, עמ' 22): "אמר הכותב שמעתי מפי דרשן אחד ...", ובהוצאת תשנ"ה (עמ' עב): "בכתב יד: אמר הכותב, דרך אגב הצלתי מר' משה הדרשן ...". כן ראה בפירושו לבמדבר ו כג (תשנ"ה עמ' רכ): "בכת"י מצויין כי דבר זה נמסר מהרב רבי טוביה".

14 השווה לדבריו (העמ"ד שמות יח ז) על הפסוק: "ויצא משה לקראת חותנו – לא מחמת אשתו ובניו, אלא מחמת חותנו, שכך הדין לכבד חמיו".

15 תוספתא סוטה פ"ט ה"ב, ירושלמי סוטה פ"ט ה"ו ובספרי בהעלותך פח.

16 במהד' הראשונה משנת תר"ן הפירוש לא הובא, אך הובא במהד' תשנ"ה ובמהד' תשנ"ד (עם אישוש מעוד שני כת"י). קופרמן (עמ' רכו הערה 33) ציין: "כך הביא הרוו"ה בספרו 'תורת האלהים' בשם הרב המבאר".

17 העמ"ד לב ב-ד. פירוש רי"ץ מובא ב'פה קדוש השלם' – מהד' תשנ"ה הכוללת סיכומי דרשות שלו וחיידשים שאינם ע"ה – 'דרוש ה' – 'דרוש שדרש מהרי"ץ נ"י אחר התפילה ב'שיבה', עמ' שס"ט-שע"ד. עיין גם ראב"ע בפירושו הקצר שמות לב ה וברמב"ם לב א ושם פסוק ד.

18 פה קדוש מהד' תשנ"ה, קונטרס ויאמר יצחק, עמ' שמח.

ואצל הנצי"ב¹⁹. בשמות כג כה מסבירים הנצי"ב ורי"ץ (מהד' תשנ"ה, עמ' קסח) שהסמיכות בין 'וברך את לחמך ואת מימך' ל'והסירותי מחלה מקרבך', היא בשל הסיבה ששפע אוכל עלול לגרום למחלות²⁰. הנצי"ב (העמ"ד במדבר יז יז) ורי"ץ (פה קדוש במדבר יז כא, התשנ"ה, עמ' רלד) חידשו שמטה אהרן היה בנוסף לשנים עשר מטות הנשיאים²¹.

מקרה חריג שבו הנצי"ב מציין במפורש מה המקור לפירושו, ואעפ"כ עדיין מותיר לנו מקום לזיהוי הזיקה בינו לבין פירוש הרי"ץ (תר"ץ עמ' 28), הוא בהוספות להעמ"ד לבראשית לט²²

הוספות להעמ"ד

פה קדוש

וע"ד דרוש יכול להיות, שמצינו בשעה שלקח נבוכדנצר לחנניא מישאל ועזריה, ציוה לאשר על ביתו ליתן להם מאכלים טובים, אך הצדיקים האלו לא רצו לאכול מריפות ואכלו גרעינים, ועשה השי"ת להם נס שהיה יפה תואר כמו אלו אכלו מאכלים טובים

ובני הג' מפרש מה שיוסף אוכל שלא היה אוכל כך "ויעזב כל אשר לו ביד יוסף", ובכ"ז "לא ידע יוסף אתו מאומה כי אם הלחם", הענו לא אכל רק לחם לבד, כי לא רצה לאכול מריפות²³

ומכ"מ היה יפה תואר ומ"מ עשה לו הקב"ה נס שהיה יפה תואר ויפה מראה

כמו דניאל וחבריו

19 קופרמן (במדבר עמ' קעא, הערה 77) הפנה לפירוש זה בפה קדוש, וכיון שהתקשה "איך ניתן לייחס פעולת 'הליכה' ל'חרון אף'", ציין כי בפה קדוש הודגש שפירוש זה הוא בדרך דרוש – "ועל דרך דרוש..." – אך קושי זה של קופרמן נשאר בעינו לאור העובדה שהנצי"ב לא ציין שפירוש זה שלו הוא דרשני, וגם לא הציב לצידו אלטרנטיבה פשטנית, בניגוד לרי"ץ.

20 בהקשר זה מעניין לציין מצד אחד את מאכלו הדל של הנצי"ב (ראה מקור ברוך, ב' עפשטיין, וילנא תרפ"ח, ח"ד עמ' 1978-תתקצ), ומצד שני את תיאורו "שכידוע היה גבור מבחינה גופנית, ומעולם לא יצא לנופש קיץ, סבור היה לתומו ש'דאצ'ה' זה מין פינוק שעשירים רודפי תענוג מתפנקים בו" (בשם הראי"ה קוק, מ"צ נריה, שיחות הראי"ה ואורות משנתו, כפר הרא"ה תשמ"ח, עמ' קי).

21 וכבר עמד על דמיון זה קופרמן (במדבר, עמ' ערב, הערה 139).

22 במהד' וולוז'ין להעמ"ד קיימים שינויי נוסח קלים.

23 במהד' תשנ"ד גרסו 'שהיו יפ' במקום 'שהיה יפה', ו'היינו' במקום 'הענו'. במהד' תשנ"ה כנראה הושפע העורך מפירוש הנצי"ב וכתב במקום מילים אלו: "כלומר שלא אכל לחם בלבד, משום חשש כשרות".

במקרה זה, הנצי"ב מציין במפורש את המקור לחידוש. אך כיון שהפירוש מגיע מר' חיים ברלין – בנו של הנצי"ב, כלומר נכדו של רי"ץ, לא מן הנמנע שהדברים הגיעו מרי"ץ לנצי"ב דרך צאצאם המשותף²⁴.

השוואה נוספת בין שני הפירושים בשמות פרק יח תראה על פירוש הכולל בתוכו גם ביטויים דומים, אשר גם אם חלקם נגזרים מלשון הכתוב ומדברי חז"ל, עצם השימוש בהם בהקשר דומה יכול להראות על זיקה בין שני הפירושים:

העמ"ד ²⁵	פה קדוש
אחר שיהיו דיינים ע"פ דין תורה,	יתרו נתן לו עצה כמו שרגיל בנימוסי עכו"ם
שוב אין נ"מ בין דבר הגדול לדבר הקטן	שבדין על סכום קטן דן שופט קטן ודין בסכומים גדולים דן שופט גדול
ד'דין פרוטה כדין מאה'	לא כן אצל ישראל אשר 'דין פרוטה כדין מאה'
אבל ודאי איזה דין תורה שהיה 'קשה', על	לכן אמר משה "כל הדבר הקשה", כי תלוי רק
הדיינים לילך לגדול ממנו הביאו אל משה	בקושי של הדבר, אם דין קשה ומסוכך הוא
	אם לאו
גם אם יש מהם שלא ירצו הדיינים לסמוך על	[...] ולפעמים גם באים בתוך כך לידי ריב [...] דעתם וישאלו ממך,
מ"מ הרי יקלו מעליך לשמוע טענות ומריבות,	הם פונים לרב העיר [...] וכיון שהם אינם
והדיינים יסדרו לפניך קוטב הדבר	חוזרים על דבריהם
ונשאו אתך – כמה דברים שיוציאו ויחתכו הדין	[...] ממילא ישאו אתך בעול המשפט בהכרעת
בעצמם, הרי ישאו אתך במשא העם	דין תורה זה. זאת משום שהדיינים לא יספרו
	לך כי אם הדברים השייכים לדין עצמו

24 ראה את תשובתו של הנצי"ב לבנו שהיה כבן שמונה עשרה כשסבו נפטר: "אודות המנהג בבית חותני זקנך הגאון מוהר"י זצ"ל..." (משיב דבר ח"א, סימן כא, עמ' יג – 25). "ליפשיץ (זכרון יעקב א, פראנקפורט תרפ"ד, עמ' 82) הביא סיפור שכלל בתוכו פירוש על בראשית מא מא "מעט משיחותיו [של רי"ץ] עם ליליענטאהל מסר לי כבוד נכדו הגאון המפורסם חיים ברלין זצ"ל". גם בספר בשמן רענן ח"א, ירושלים התש"ן (ב"צ שפירא – עורך), הובא חידוש של רי"ץ, כשמעתיק השמועה היה ר' חיים ברלין. חידוש זה הופיע כבר בספר תכלת מרדכי, וילנא תרמ"ט, עמ' 18 כהספד שהספיד הרי"ץ בשנת תקצ"ו.

25 שמות יח כו. ראה גם שם פסוק כב. קופרמן (שמות, עמ' שלא הערה 159) הפנה לחידושי הגר"י על פסוק זה. פירוש רי"ץ על שמות יח כב הופיע במהד' תשנ"ה עמ' קס, ובשניונים קלים במהד' תשנ"ד עמ' קיד.

ובדומה לכך, ראה גם את הפירוש הזהה בתוכנו על במדבר לב א: "ומקנה רב היה לבני ראובן ולבני גד עצום מאד". בעוד הנצי"ב כתב: "לבני ראובן היה 'מקנה רב', אבל לבני גד היה 'עצום מאוד'" ²⁶, כותב רי"ץ: "נראה פירושו כי 'מקנה רב היה לבני ראובן', היינו רב לעומת כל שאר השבטים, אבל 'ולבני גד עצום מאד', כלומר, עוד יותר מאשר לבני ראובן". כך גם הפירוש הזהה בתוכנו על שמות כא כב: "ענוש יענוש כאשר ישית עליו בעל האשה ונתן בפלילים", המתייחס הן בדברי הנצי"ב והן בדברי רי"ץ המדייקים מהפסוק שתביעת נזיקין במקרה כזה תלוי רק בהחלטת האיש, ולא באשה הנפגעת. בעוד הנצי"ב כתב: "היה במשמע שהוא יאמר כמה לשלם, ע"כ פי' הכתוב 'ונתן בפלילים' שהדיינים ישומו, וא"כ משמעות 'כאשר ישית עליו בעל האשה', רק אם הוא ירצה בכך ולא כשאר נזק האשה דתלוי בדעתה", כותב רי"ץ (מהד' תר"ן, עמ' 55): "אמר הכתוב 'כאשר ישית עליו בעל האשה', אבל אם האשה אינה יכולה לתבוע ממנו, ואם כאשר ישית עליו הייתי אומר שחייב לשלם ככל אשר יתבע ממנו הבעל ע"כ אמר 'ונתן בפלילים' פ' ראות עיני הדיינים".

וכן בבמדבר כב ו בפרשם את הפסוק: "כי ידעתי את אשר תברך מבורך ואשר תאור יואר", משתמשים רי"ץ (תשנ"ה, עמ' רמא) והנצי"ב בפירוש זהה ²⁷ לצד שימוש בביטויים דומים ובמבנה דומה לפירוש:

העמ"ד

פה קדוש

באמת לא היה כוחו לברך, אלא ידע ע"י כישוף כיצא בזה אמר בלק לבלעם: הייתי שולח אליך וחכמת אצטגניות מי שמולו יפה וברכו, ומקבל שתרברך אותנו, אבל ידעתי גם ידעתי כי רע שכרו עין אתה,

אבל בלק ידע היטב זה הענין ואמר כי יודע הוא ולפיכך קללותיך אמנם מתקיימות, אבל לא הברכות.

26 קופרמן (העמ"ד במדבר, עמ' תק, הערה 1) ציין כי פרשנות זו "אינה מתאימה לטעמי המקרא, כי ע"פ הטעמים 'עצום מאוד' מופרד מ'ולבני גד'". ז"ח ארליך, במאמרו: 'ערי גד וראובן בכיבוש ובהתנחלות' (מזרח הירדן במבט יהודי, ירושלים התשנ"ו), מחזק פירוש זה בהתייחסו לערי גד המפורטות בפסוקים בהמשך: "ויבנו בני גד את דיבן ... ואת בית הרן ערי מבצר וגדרות צאן" (במדבר לב לד-ה). הערים המפורטות הן ערים בנחלתו של ראובן. נוסף לכך, ההגדרה בסופו של הפסוק: 'ערי מבצר וגדרות צאן' לא מופיעה בתיאור הערים של ראובן. לטענת ארליך, הסיבה לבניית הערים ומכלאות הצאן בשיפולי נחלת ראובן היא עוז רוחם של בני גד (ארליך מפנה לילק"ש דברים תתקסא) וריבוי הצאן שלהם ביחס לשל בני ראובן. פירוש רי"ץ הובא במהד' תשנ"ה עמ' רסד, ובשינויים קלים במהד' תשנ"ד עמ' קצח. שם גם הפנה העורך למקבילה בהעמ"ד.

27 קופרמן (העמ"ד במדבר, עמ' שנה, הערה 53א) הפנה לפירוש זה בפה קדוש.

"אשר תברך" הרי הוא "מבורך" מכבר, והו "את אשר תברך מבורך", פירוש מבורך זה מכבר

אך "ואשר תאור יואר" "ואשר תאור יואר", "יואר" דייקא, לשון עתיד,

עינו הרעה פועלת באמת להחיל קללה אפילו כי אכן הקללות עתידות להתקיים, משום היותן על מי שאינו מקולל מקודם. רע עין.

על כן הוא מבקש שיקלל את העם, ולא זו הסיבה שלא שלחתי אליך לבקש על ברכת שיברך את מואב שיהיו ניצולים מרעת ישראל מואב כי אם על קללת ישראל

בכלים דומים שניהם משתמשים גם בפרשיות הלכתיות. בויקרא כה יג מפרשים מתוך דיוק במילים הנצי"ב (שם – "ולפי הפשט") ורי"ץ (מהד' תשנ"ה עמ' רח, ובמהד' תשנ"ד עמ' קנח – "ובפשטות") כי קיימת חובה לאדם לשוב אל נחלתו בשנת היובל, בדומה לאדון המחוייב לשחרר את עבדו ובניגוד לרשות לאדם לשוב אל משפחתו לפי רצונו. באופן דומה קיים חידוש הלכתי הנגזר מתוך עומק פשוטו של מקרא, כפי שמבינים הן רי"ץ²⁸ והן הנצי"ב את פסוק יח בדברים ה: "ולא תחמד אשת רעך ולא תתאווה בית רעך":

העמ"ד²⁹

פה קדוש

יחד הכתוב בדברות הללו אוהרה באשת ריעו בפני עצמה, ובלשון אחרת מ"כל אשר לרעך" דכתיב "לא תתאווה"

נראה הנפקא מינה שבין ההבדל בין לשון "לא תחמוד" ובין "לא תתאווה", ד"לא תחמוד" פירושו, אפילו אם אינך רוצה שהדבר הזה אצלך מה שאתה חומד, מכל מקום אסור

ללמדנו שיש באשה אוהרה מיוחדת היינו שאסור ליהנות מראייתה אפילו באופן שאינו מקוה להשיגה לאשה

לפיכך ב"אשת רעך" שאסור לומר אשה זו נאה, אפילו שאין כוונתו להשיגה שתהיה אשתו, נאמר "לא תחמוד".

וזה אינו אסור אלא ב"אשת רעך", מה שאין כן בשאר קנינים אינו אסור בזה האופן

לא כן פירוש "לא תתאווה" הוא, שרוצה להשיג הדבר מחברו.

ולא תתאווה – היינו תאוה להשיגם, אע"ג שאינו משתדל בכך

לפי זה "בית רעך", היתכן שיהא אסור לומר בית זה נאה הוא, אם אין בכוונתו להשיגו לעצמו.

28 פה קדוש, מהד' תשנ"ה, עמ' רפו. שם (ובמהד' תשנ"ד, עמ' קכ) הוסיפו העורכים הפניה לעיון בהעמ"ד.

29 העמ"ד דברים ה יד-טו. החדשנות בפירוש זה גרמה לקופרמן (דברים, עמ' קה, הערה 99) לכתוב: "לא

מקום שבו משתמשים שניהם בביטוי 'אין בעל הנס מכיר בניסו'³⁰ הוא בהסבר הפסוק בתהילים קיז א: "הללו את ה' כל גוים שבחוהו כל האומים כי גבר עלינו חסדו". בהסבר כי הגויים החורשים רעה על עם ישראל, הם היודעים הרבה יותר מישראל כמה גדול חסדו של הקב"ה. הנצי"ב הביא פירוש זה בפירושו לשיר השירים ה. ת. רי"ץ הזכיר פירוש זה במספר מקומות³¹. ההשוואה כאן תיעשה מתוך הספר 'שמועות טובות', ח"א דייטשמאן, ורשא תרנ"ו (עמ' 2-31), ספר המלקט פירושים ששמע מרבנים:

מטיב שיר

שמועות טובות

שמעתי ביאר את הפסוק "הללו את ה' כל גוים שבחוהו כל האומים כי גבר עלינו חסדו". וכבר עמדתי ע"ז במוקשה להבין, וכי בשביל כי גבר עלינו חסדו, עבור זה יהללו את ה' כל גוים וישבחוהו כל האומים. [...] והגאון ר' יצחק הנ"ל ביאר ע"פ משל לסומא אשר הולך וכפשע בינו ובין המות, כי הלך על שפת בור עמוק, וה' הצילו כי נטה מעט מן הדרך הזה ולא נפל בבור, אשר היה נהרג [...] והסומא הזה א"י [=אינו יודע] בין ימינו לשמאלו אם היה לו כלל גם זה אשר ניצל מדרת שחת, יען כי עינים לו ולא יראה.

גדולי האומות המשכילים על דרך אמת, מבינים כמה גדול הרועה יתברך אשר בהשגחתו הנטויה עלינו לא מצאו ידים לאבר את ישראל או לבטל המצוות מהם, ודבר ה' וישראל עמו קם לעולם, והמה רואים בחללה של רשות יותר ממנו.

אולם אנשים בעלי עינים הרואים ומשגיחים האריך ניצל מכור שחת, הם יכירו את הנס, אבל בעל הנס איננו מכיר בניסו.

ועלינו כתיב (תהלים קל"ד): "לעושה נפלאות גדולות לבדו", שאין בעל הנס מכיר בניסו כראיתא בנדה (לא ע"א), אבל המה מכירים היאך נעשה בהשגחתו יתברך [...]

וכמו כן אנחנו עם ישראל, אשר נגשש כעור באפלה כי יאפילו עלינו ענני ומחשכי הגלות [...]

ועל זה אפשר לפרש הא דכתיב "הללו את ה' כל גוים שבחוהו כל האומים כי גבר עלינו חסדו ואמת ה' לעולם",

ברור מניין הוציא רבינו דין זה [...] מנין לרבינו איסור ראייה באשת איש מלשון 'לא תחמוד'. ראה גם את הערתו של אליקים (לעיל הערה 2) עמ' 170 הערה 57.

30 מלבד פירושיהם השונים על שמות טו יא, וראה עוד להלן.

31 מהד' תשנ"ה עמ' שכח-ט (במהד' תשנ"ד עמ' קל). השווה לפירושו לדברים לג כח-ט (מהד' תשנ"ה, עמ' שיט-כ). ראה עוד בחידושי הגר"ז עה"ת סטנסיל.

שהמה רואים תגבורת חסדי ה' על ישראל, וכי אולם הגוים אשר המה יושבים שקט ושאנן לא נשתנה מאמתה של תורה מאומה כחמרא על דורדיא, המה רואים בעינא פקיהא כי אנחנו עם ישראל נושע בה' תשועת עולמים

צורת הקשר אחרת שניתן לראות בין שני הפירושים, יכולה להיות דווקא שלא נכתבו במפורש. כך ביחס למכת הצפרדעים נחלקו הפרשנים, החל מרס"ג ורבנו חננאל ובהמשך ראב"ע ואברבנאל, האם הצפרדע היא היצור שוכן הביצות שאנו מכנים בשם זה או שהכוונה לדו חיה אחר המוכר לנו בשם 'תנין'. הנצי"ב (העמ"ד שמות ז כט) סבר ששתי הדעות מקובלות, וכי המכה כללה את שני היצורים, בתוך פירושו כתב: "מין הידוע המשחית הנמצא עד היום ביאור ונקרא (קראקאדיל)". הגם שהנצי"ב השתדל להתעדכן בנעשה בעולם³², ייתכן שהוא דווקא נסמך על דברים שאמר רי"ץ (תר"ן, עמ' 49) באותו הקשר: "שנשארו הצפרדעים ביאור. וכתוב בספריהם שיש שם ביאור עד היום צפרדעים גדולים שיכולים לבלוע מרכבה וסוסים ומוראם על כל העם". כמובן שמדברים אלה בלבד לא ניתן להוכיח זיקה לפירוש, אך ייתכן שמדובר גם על דברים שנאמרו בעל פה³³.

להלן נביא צורת הקשר אחרת, שניתן לראות בה השלמה בין שני הפירושים. הזוהר בפרשת חוקת (קפד ע"א) התייחס לעובדה שבכל התורה מופיעה המילה 'אותו' בכתיב חסר – 'אתו', למעט פעמיים³⁴. הנצי"ב התייחס לאחד משני המקומות האלה וכתב: "ואם נפרש 'אתו' מלשון אות וסימן, היה ראוי להיות תיבת 'אתו' מלא"³⁵. מעניין כי ההיקרות השניה של המילה (דברים ג ב) ע"פ הזוהר שימשה את רי"ץ בפירושו (מהד' תשנ"ה, עמ' רעב).

*

דווקא לאור הזיקות הרבות שהראינו, נחתום את המאמר בדוגמא פרשנית הסותרת את הנאמר לעיל, מתוך הקושי שהיה לעורכי פה קדוש באיסוף החומר ובניסיונות לזיהוי חומר קיים שלא ברור אם החידושים המופיעים בו נאמרו ע"י רי"ץ. בשמות טו יא לכאורה בא השימוש באותן מטבעות לשון בשני הפירושים. אמנם חלק מהזהות בין שני הפירושים קיימת בגלל השיתוף המתבסס על דברי חז"ל במכילתא³⁶, אך עדיין קיים בשניהם מבנה דומה של פירוש. אלא שבעוד פירושו של הנצי"ב בהרח"ד שם מופיע במפורש, פירושו של רי"ץ המובא בפה קדוש מהד' תשנ"ד

32 עיין במאמרי המוזכר בהערה 7.

33 אמנם ייתכן שידיעתו של הנצי"ב על כך שעד היום נמצא תנין כזה ביאור, מסתמכת על כתבה ב'המליץ' 9.5.1867 'התנין האמריקאני': "והנהו איפוא קטן מהקראקאדיל אשר בנהר הנילוס" או על כתבה שפורסמה שבועיים אחר כך (23.5.1867) 'סוסי היאור': "בארץ מצרים יחיו עוד תנינים (קראקאדילען) מעטים חיי צער ולחץ". ראה גם את כתבות ההמשך 4.6.1867 וב'27.6.1867.

34 ולפנינו, בכל התורה מופיעה המילה בכתיב חסר.

35 העמ"ד דברים כב ב. ראה ע"כ שו"ת רדב"ז ח"ד סי' קא.

36 מכילתא, בשלח סוף פרשה ח. במהד' וילנא תרד, עמ' לד.

עמ' קכד מיוחס ע"י העורך שם לרי"ץ "מפי השמועה בשם הגרי"ז". העורך במהד' תשנ"ה (עמ' קנה) ייחס את הפירוש ל"רשימות תלמידים מבריסק, בשם רבינו". שני העורכים הפנו להרח"ד. במהד' תר"ן עמ' 52 לא הובא פירוש זה, אך הוזכר ביחס לפסוק זה הביטוי 'אין בעל הנס מכיר בנסו'. כל הנתונים האלה מצביעים על חידוש ש"הסתובב" בבית מדרשו של הנצי"ב³⁷. כלומר, כאן תיתכן זיקה הפוכה המייחסת חידוש של הנצי"ב לרי"ץ, ללא תימוכין יציבים.

סיכום

סקרנו לאורך המאמר פירושים שונים של הנצי"ב ורי"ץ (על מהדורותיו השונות), על מנת לזהות זיקה הקושרת בין פירוש הנצי"ב לפירושו של רי"ץ. כמובן שאין בעצם השאלה על הזיקה בין שני הפירושים כדי לערער על העובדות הברורות – היותו של הנצי"ב תלמיד מובהק של רי"ץ, חתנו וממשיך דרכו בראשות ישיבת וולוז'ין. שאלת הזיקה באה לעמוד על נוכחות יסודות לימודיים של רי"ץ בתוך העמ"ד³⁸.

בתוך המאמר עמדנו על אזכורי רי"ץ בדברי הנצי"ב, והראינו כי לעיתים פירוש המוזכר ע"י הנצי"ב במקום אחד בשמו של רי"ץ, מוזכר ע"י הנצי"ב במקום אחר ללא ייחוס לאדם כלשהו. לפיכך, ניתן לומר כי מוקדו של המאמר הוא חשיפת אזכוריו הסמויים של רי"ץ בתוך חיבורי הנצי"ב. מתוך הבנה זו איתרנו פירושים ייחודיים של רי"ץ החוזרים גם אצל הנצי"ב, לצד זיהוי מטבעות לשון, שימוש במקורות דומים או במבנה דומה של פירוש החופפים בין שני הפירושים. את המאמר חתמנו מתוך אמירה זהירה כי בשל ריבוי המהדורות השונות והגרסאות השונות של פירושי רי"ץ – אחר שנאספו להדפסה ע"י תלמידים שונים ולא ע"י רי"ץ עצמו – קשה לעמוד על מטבעות לשון מובהקים של רי"ץ שהשתמש בהם גם הנצי"ב. קושי נוסף העולה מכך הוא ההבנה שבבית מדרשו של הגר"א – ובצמצום יתר, בבית מדרשו של הנצי"ב – קיימים חידושים הנובעים מצורת הלימוד והחשיבה שבבית מדרש זה, ולפיכך קשה לייחסם למפרש מסויים.

למרות כל אלה, ניתן לומר מתוך סקירת הפירושים הרבים והחפיפה הגדולה שבין פירושי הנצי"ב לפירושי רי"ץ, שלא ניתן להתעלם מהזיקה הגדולה ביניהם, ואף ניתן לראות בהם השלמה פרשנית (תוך הבנת האופי השונה והמובנה בין העמק דבר לפה קדוש). "דברי תורה עניים במקום אחד, ועשירים במקום אחר" (ירושלמי ר"ה פ"ג ה"ה).

37 אביו של הגרי"ז – ר' חיים מבריסק הוצג ע"י הנצי"ב כ'חתני' (הרח"ד שמות א יז, הוספות להעמ"ד דברים יד כא ובמכתב של הנצי"ב משנת תרמ"ט, כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ ישראל, כרך ב', א' דרויאנוב – עורך, ת"א תרפ"ה, עמ' 727), כשלאמיתו של דבר, ר' חיים היה נשוי לנכדתו של הנצי"ב. בתו של הנצי"ב, שרה רשא שהיתה נשואה לר' רפאל שפירא, ילדה בת בשם ליפשה ונפטרה. הבת גדלה בבית הנצי"ב, ולכן לפעמים יוחס ר' חיים לנצי"ב לר' חיים בתור 'נכד' (רש"י זוין, אישים ושיטות, ת"א, עמ' כז).

38 זיקה זו תסייע גם להבין כיצד פירושו של רי"ץ במדבר יג טז: "שלא יאמרו שהוא אדם אחר, לכן אמר שהוא הושע, רק משה קראו יהושע", משלים את פירוש הנצי"ב שם ועונה על קושייתו של קופרמן (שם הערה 51).